

HARIS ČATOVIĆ

ORTOGRAFSKE I FONETSKO-FONOLOŠKE ODLIKE *KUNOVSKOG* ZAPISA

Sažetak: U radu se vrši ortografska i fonetsko-fonološka analiza bosaničnog *Kunovskog* zapisa koji datira s prijelaza XV / XVI st. Na osnovu ortografskih i fonetsko-fonoloških osobina: odsustvo ligatura ꙗ, ꙗѣ, prisustvo ligature ю, pisanja sekvence *ja* grafemom ꙗ, sekvence *je* grafemom ѣ, izostanak posebnih znakova za bilježenje palatalnosti gdje su u bosanskoj redakcijskoj tradiciji grafemi ѡ i Ѣ, pored svoje stvarne glasovne vrijednosti, obilježavali i /j/ i /ń/, zamjena suglasnika *f* sa domaćim *p*, što svjedoči o tome da je ovaj glas bio nepoznat većini bosanskih govora, poluglasi *jer* (ѣ) i *jor* (ѡ) su izjednačeni i to u korist *jera*, koji u jakoj poziciji prelazi u /a/, može se kazati da spomenik potvrđuje pripadnost bosanskoj redakciji staroslavenskog jezika. Ijekavski refleks jata u *Kunovskom* zapisu odražava govornu sliku karakterističnu za dijalekatsku bazu terena na kojem je ovaj spomenik pisan. Zapis je pronađen na terenu istočne Bosne, tačnije u selu Ječmište u okolici Foče na lokaciji Vrela poviše sela Kunova. Radi se, dakle, o istočnobosanskom dijalektu za čiju je dijalekatsku bazu karakteristična ijekavska zamjena jata.

Ključne riječi: *Kunovski* zapis, bosanska redakcija staroslavenskog jezika, bosančica, ortografija, fonetika, fonologija

1. Uvod

Umjetnički razvoj, društveno iskustvo, duhovni život i historijski put srednjovjekovne kulture u Bosni izraženi su kroz njezine srednjovje-

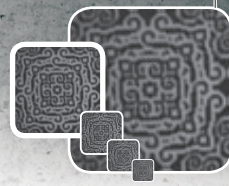

kovne spomenike, na osnovu kojih se može formirati slika o civilizacijskom statusu srednjovjekovne Bosne i njenog duhovnog prostora. Kultura srednjovjekovne Bosne bila je omeđena i specifičnim ustrojstvom Crkve bosanske, koja je refleksive svoga utjecaja ostavila i u pisanoj riječi srednjovjekovne Bosne. Pismenost srednjovjekovne Bosne njegovala je staroslavensku pismenost koja se posredno veže za moravsku misiju Grka Konstantina (poznatijeg pod kasnijim redovničkim imenom Ćiril) i Metoda, koja je počela 863. godine. Specifične društveno-političke prilike u srednjovjekovnoj Bosni dale su svoj pečat u srednjovjekovnom jezičkom izrazu, pa se može kazati da su jezik i pismo već krajem XII vijeka postali kamenom međašem nacionalnih redakcija staroslavenskog jezika. Jezički i ortografski uzusi postat će primarni kriteriji na osnovu kojih se može odrediti pripadnost pisanih spomenika nacionalnim literaturama. Naime, već krajem XII vijeka pismenost srednjovjekovne Bosne dobit će svoju razlikovnu odliku koja se ogleda u zamjeni pisma: dotadašnju glagoljicu zamjenjuje ćirilica, i to poseban tip bosanske ćirilice koja ima izvjesnih razlika prema ostalim ćiriličkim pismima na slavenskim terenima. Bosanska ćirilica svoje značajnije razlike potvrđuje u specifičnim ortografskim rješenjima, i u odnosu na srpski tip ćirilice, npr., nešto je konzervativnija, a ta se njena konzervativnost ogleda u oblicima slova koji zadržavaju starije forme. I na ostalim jezičkim nivoima bosanska redakcija posjeduje svoje specifičnosti, o kojima se u nauci u relativno novije vrijeme počinje govoriti (up. Kuna 2007).

2. Opći podaci o *Kunovskom zapisu*

*Kunovski zapis*¹ pronađen je 1905. godine u selu Ječmište u okolini Foče na lokaciji Vrela poviše sela Kunova. Ubrzo je taj spomenik poslan Zemaljskom muzeju, koji će Ćiro Truhelka (1906) objaviti kao prijepis u *Glasniku Zemaljskog muzeja*. Pored samog prijepisa

¹ *Kunovski zapis* objavili su i Mak Dizdar (1969) i Muhamed Hadžijahić (1974).

tog zapisa teksta, Truhelka (1906: 349) iznosi zanimljive činjenice o samom zapisu, načinu na koji je zaštićen, te o njegovu stanju kada je dospio u Zemaljski muzej:

„Seljaci su kopajući magaz u mlinsko kolo, dva metra duboko u zemlji pronašli borovu kladu u kojoj je pronađena mušema u kojoj je bilo zamotano pismo. Bio je to zapis, napisan na tri komada papira široka 8 cm, a svaki je bio dugo oko 44 cm koji je na sastavcima bio sašiven u prugu koja je bila oko 130 cm duga. Kako bi sastavci bolje držali, bili su slijepljeni običnim voskom. Ovaj zapis bio je smotan u svitak i bio je zaštićen od vremenskih utjecaja tako što je bio savijen u komadić platna koji je bio oblijepljen voskom. Kada je smotak stigao u muzej, pokazalo se odmah, da je papir tako okorio i isprhnuo, da se nije smjelo u nj dirati a da se ne raspone sasvim u sitne komadiće a možda i u mrve. Valjalo ga je zato umekšati, a to je postignuto na vlazi. Smotak sam položio na zdjelu punu nakvašena pijeska, ali tako, da se sama voda nikako ne dotiče njega i pokrio ga staklenim pokrovcem. Tako je ostao neko vrijeme pod dojmom vlage, a kada se osvjedočih, da je struktura papira postala nešto elastičnijom, stao sam pomno i pažljivo odmatati smotak. Posao je posvema uspio, a samo one partije, koje su od prve bile oštećene, ostale su oštećene. Nutarnji zavoji naime tako su zdrobljeni da nije, kako rekoh, bilo moguće pročitati zadnjih redaka, a vanjski zavoji priljepili su se uz vosak, kojim je smotak bio zaliven te su se i oni raspali u nekoliko sitnih smrvljenih komada, tako da osim nesuvislih slova nije moguće pročitati prvih deset redaka.”

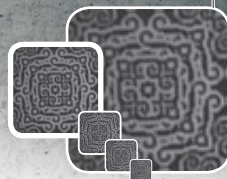
Kako ovaj zapis dosada nije bio predmetom konkretnijih filoloških istraživanja, filološka analiza ovog spomenika bit će urađena prema transliteraciji koju je dao Ćiro Truhelka. Stavovi i zaključci koji će biti izneseni bit će bazirani na onim jezičkim faktima koji su pronađeni u tom prijepisu.

Za ovaj zapis pretpostavlja se da je nastao krajem XV ili početkom XVI stoljeća, kada su krstjani pisali seljacima zapise protiv raznih uroka i prirodnih nepogoda (Hadžijahić 1974). Svrha navedenog zapisa bila je zaštita dvadeset i devet muslimanskih porodica koje se u zapisu poimenično navode. To su kunovski težaci po imenu Hasan, Pajazit, Durmiš, Mustapa, Daut, Perhat, Jagub, Jaho, Kasom i dr. (Hadžijahić 1974). Stanovnici Kunova, po mišljenju M. Hadžijahića (1974), zatražili su od nekog svećenika, vjerovatno pripadnika Crkve bosanske, da im sastavi zapis koji bi trebao čuvati njih i njihovo selo od prirodnih nepogoda (groma, grada, vjetra): „...ot treska i ot dijavo(la) (i) ot zlogo gra(da) i gro(ma)(i) suhogo vet(ra) (i) da(žda) (stude)nag(o)...” U zapisu se javljaju i dijelovi na latinskom jeziku, što, prema Hadžijahiću (1974), svjedoči da su ovi prostori pripadali „kristijanskoj zemlji”.

Latinski tekst u *Kunovskom zapisu* ćirilica je verzija apokrifnog pisma koje je Isus pisao kralju Abgaru. U okvirima teksta na latinskom jeziku javlja se jedan stih iz Ivanovog evanđelja: „I Riječ tijelom postade i nastani se među nama i vidjesmo slavu njegovu – slavu koju ima kao Jedinorođenac od Oca – pun milosti i istine.” Tekst je najvjerovatnije napisan po već ustaljenim formulama. Zapisivač teksta znao je toliko latinski da je u tekst dodao formulu (na latinskom): „u čast Boga i za oslobođenje domovine”, eksklamirajući tako želju za oslobođenjem Bosne od turske vlasti. *Kunovski zapis* svojim jezikom u koji su infiltrirani tragovi srednjovjekovnog izraza svjedoči kontinuitet srednjovjekovne bosanske pismenosti, koji se ogleda i u jeziku, tj. njegovu specifičnom jezičkom izrazu.

Ćiro Truhelka (1906) navodi da su u tekst *Kunovskog zapisa* inkorporirani i neki tekstovi novozavjetnog karaktera. S obzirom na tu činjenicu, u nastavku rada ukazat će se na sličnosti u jezičkom izrazu nekih drugih rukopisa koji su nastali u periodu XIV i XV stoljeća, jer sačuvani tekst upravo to potvrđuje i pokazuje tipične jezičke osobine danas poznatih rukopisa iz tog perioda.

3. Ortografske odlike *Kunovskog zapisa*

Kunovski zapis pisan je bosanskim tipom ćirilice. Kad je riječ o ortografiji ovog rukopisa, on se naslanja na najstariju tradiciju glagoljskih spisa, koja se smatra tipičnom za zapadni tip ćirilice, a u njih se obično ubraja upotreba: grafema **Ѣ** za /ja/, đerva za vrijednosti /ć/ i /đ/, e za vrijednost /je/ u inicijalnoj i postvokalskoj poziciji, **Λ** i **N** za vrijednosti /ļ/ i /ń/, zatim odsustvo grčkih grafema (osim omega) izuzev u brojnoj vrijednosti, npr. deseteračkog i (up. Kuna 1973).

3.1. Pisanje grafema za glas *j*

Budući da ni glagoljica ni ćirilica nisu imale poseban grafem za glas *j*, on se obilježavao na dva načina: pomoću grafema **Ѣ** ili ligature **†a** za slogovnu vrijednost /ja/ i pomoću **ε** i ligature **†ε** za slogovnu vrijednost /je/. U bosanskim kanonskim tekstovima ističe se odsustvo ili rijetka upotreba ligatura – **†a**, **†ε**,² a njihovo nepisanje ustvari je ograničeno njihovim nepostojanjem u predlošcima glagoljskih matrica, što, dakle, reflektira stariji stadij naše pismenosti. Naime, za bosanske rukopisne tekstove u mnogim raspravama iznosi se da bilježenje grafema **Ѣ** na početku riječi i sloga, te u postvokalskoj poziciji ima glasovnu vrijednost /ja/. Tako bilježen glas *j* predstavlja tipičan pravopis u bosanskoj državi, što se ustvari odnosi na pismenost ćirilicom. Ta grafijska odlika obilježje je bosanske redakcije staroslavenskog i odraz je njene veze s glagoljicom (Kuna 1977: 156). Takva ortografska rješenja zabilježena su i u Apokalipsi, a i u *Kunovskom zapisu* je potvrđena takva upotreba grafema **Ѣ**, gdje on najčešće ima glasovnu vrijednost /ja/, odnosno isti je samo ortografski ekvivalent ligaturi **†a**.

² U bosanskim tekstovima ligatura **†ε** se pojavljuje samo u vezi s oblicima *je*, *jest*. Ove ligature su zastupljene u pisanim spomenicima *pravoslavne provenijencije*, dakle u raškoj redakcijskoj pismenosti.

U inicijalnoj poziciji:

[**Ѣ**Үповь ала.Үзовь хасановь н... мҮратовь н перхатовь касомовь юнҮзовь велннь **Ѣ**хннь (9), н **Ѣ** проснм за лҮБавь твою (87)³];

u postvokalskoj poziciji:

[**снѢ** словеса хрнстос запнса некому царҮ ва ерҮсалнмҮ (19), запрещаю вам **днѢволе** н стҮденн граде трема **патнѢрасн** аврамомь нсакомь н ѣковом (94), еже нзмерена Бн црковь **БожнѢ** н Бреннемь еже нзбра архангела са **змнѢмн** (166)].

Pronađen je i jedan primjer upotrebe grafema **Ѣ** za obilježavanje glasa *j*:

[еже апҮстолн сатворнше **коѢ**а вҮдеса н зламеннѢ пнше лҮка Ү евангелню (175)].

Također su pronađena tri primjera upotrebe grafema **н** za obilježavanje glasa *j*:

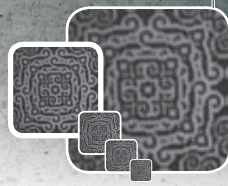
[н светнмн оцн н мҮченнцн н хрнстомь н светнем **ннваномь** (114); воѡаше **манке свон** родь по планнннн (200)].

Druga ortografska specifičnost ćirilice bosanskog tipa također se oslanja na glagoljsku tradiciju, a tiče se vrijednosti *є* za */je/* u inicijalnoj i postvokalskoj poziciji.

U inicijalnoj poziciji:

[**снѢ** словеса хрнстос запнса некому царҮ ва **єрҮсалнмҮ** (19), н мачемь **єже** Үреза петарь Үхо раБҮ пнлатовҮ (130)];

³ Broj unutar oble zagrade označava broj retka u tekstu *Kunovskog zapisa*.

u postvokalskoj poziciji:

[запрещаю вам днѣволе н граде седмн рневн **коє** реве хрнстось (84)].

3.2. Upotreba ligature ю

Ortografija ove ligature nije strana bosanskoj redakciji. Ona se redovno upotrebljavala u poveljama bosanske provenijencije. U *Kunovskom zapisu* također je zabilježena:

[**запрещаю** вам днѣволе н ст҃уденн граде трема патнѣрасн аврамомь нсакомь н ѣковом (94), **заклннаю** вась днѣволе н ст҃уденн граде господомь Богомь (110)].

3.3. Pisanje grafema za glas ć

Bosanska redakcijska pismenost i u pisanju grafema za glas *ć* ima svoj specifikum. Taj se specifikum ogleda u načinima bilježenja ovog glasa. Najčešće se obilježavao grafemom *đerv*, što opet indicira vezu bosanske redakcije i glagoljske tradicije.⁴ Još jedna ortografska mogućnost kojom se mogao bilježiti ovaj glas bila je rezultat utjecaja staroslavenskog jezika. To je slučaj kada se ovaj glas zamjenjuje sa *št*. Ipak, valja napomenuti da je utjecaj staroslavenskog jezika prisutan kroz arhaične stsl. konstrukcije i forme, kako to potvrđuje i naredni primjeru kojem se *ć* bilježi sa *št*:⁵

[АНГЕЛН **седещн** на ветнрехъ Ѹглнехъ земле **држещн** ветнрн ветре земалске. (154)].

⁴ Ivić i Jerković (1981) navode da se grafem *đerv* na srpskohrvatskom području kao dio glagoljske tradicije zadržao i da je bio nepoznat na drugim područjima ćirilске pismenosti.

⁵ Ipak, primjeri koje smo pronašli u *Kunovskom zapisu* predstavljaju ostatke starih participa, pa je moguće da se čuvaju kao veza sa literarnim jezikom. Postoje izvjesne mogućnosti da su se u pisanom izrazu čitali sa *št*.

3.4. Pisanje glasa *đ* u riječima stranog porijekla

U riječima koje dolaze iz grčkog jezika nije se upotrebljavao grafem *đerv*,⁶ već se pisalo *g'* u vrijednosti glasa *đ*, pri čemu se dosljedno pratila grčka ortografija. U *Kunovskom zapisu* u stranim riječima u vrijednosti glasa *đ* pisan je grafem *g'*:

[**АНГЕЛН** СЕДЕШН НА ВЕТНРЕХЪ УГЛЕХЪ ЗЕМЛЕ (154), САТВОРНШЕ КОЃА ВУДЕСА Н ЗАМЕННЪ ПНШЕ ЛУКА У **ЕВАНГЕЛНЮ** (175)].

3.5. Obilježavanje glasova *lj* i *nj*

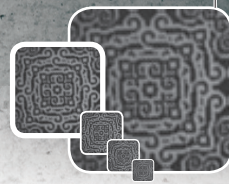
Napuštanjem ligatura **†a** i **†e** bosanska pisarska tradicija izgubila je mogućnost da obilježi palatalnost pa se u bosanskim srednjovjekovnim spomenicima palatalnost glasova najčešće nije označavala posebnim znakovima, usljed čega su grafemi **Λ** i **N**, pored svoje stvarne glasovne vrijednosti, obilježavali i /*lj*/ i /*nj*/, Na takvu pojavu nailazimo i u *Kunovskom zapisu*:

[**УЧЕ** ПРОСТН ШННМЪ КОН МЕ МУЧЕ ЗА ЛУБАВЪ ТВОЮ (88), Н СТРАХОМЪ **Ω** НЕДУЖНЕ СТРАЖЕ КРАЛЕВЕ (135), ЕЖЕ ПОЛОЖНШЕ ПРЕДЪ ПРЕСТОЛОМ Н КННГАМН НАПНСАННЕМ (150), СЕДЕШН НА ЧЕТНРЕХЪ УГЛЕХЪ ЗЕМЛЕ ДРЖЕШН ЧЕТРН ВЕТРЕ ЗЕМАЛСКЕ Н СЕДМН ПЕЧАТН (155)].

3.6. Pisanje grafema za glas *o*

U dosadašnjim istraživanjima koja se tiču načina na koji je pisano slovo za glas *o* daju se uglavnom nepotpune informacije, ili se pak toj ortografskoj crti ne pridaje pažnja. U *Kunovskom zapisu* prisutna

⁶ U paleografskim studijama čuvanje *đerva* ističe se kao značajna crta bosanskih redakcijskih tekstova, ali se također navodi i činjenica da se ovaj grafem ne javlja u svim rukopisima.

su dva načina obilježavanja glasa *o*: **ω** i **o**. Slovo *omega* nije pozicijski ograničeno, odnosno javlja se u svim pozicijama u riječi, s tim da se u inicijalnoj poziciji javlja dosljedno, u jednom primjeru u medijalnoj poziciji, te u jednom primjeru u finalnoj poziciji riječi:

Grafem **ω** u inicijalnoj poziciji:

[**ω**ЧЕ ПРОСТН **ω**ННМЬ КОН МЕ МҮЧЕ ЗА ЛҮБРАВЬ ТВОЮ (88)];

grafem **ω** u medijalnoj poziciji:

[за ЛҮБРАВЬ васемогога БОГА **сабаωта** (222)];

grafem **ω** u finalnoj poziciji:

[**паваω** НМЕ ВҮХОВН ВА ТАМННЧЕ Ү ПОЛУНОЩН (189)].

Bilježenje glasa *o* grafemom **o** u izvjesnoj mjeri pozicijski je ograničeno, odnosno ovim grafemom glas *o* nije bilježen na početku riječi. U svim drugim riječima, ako izuzmemo dva primjera u kojima je glas *o* zabilježeno *omegom*, u medijalnoj i finalnoj poziciji glas *o* zabilježen je grafemom **o**.

3.7. Sekvenca OT

Omega dolazi najčešće u vezi s nadrednim slovom *t* u prijedlogu ili prefiksu *ot*. U *Kunovskom zapisu* ova sekvenca bilježena je grafemom *omega* /ω/ koji iznad sebe ima titlu /ω̄/:

[МОЛНТВА **ω̄**треска н **ω̄** грома н **ω̄** Беса н **ω̄** града (15), еже **ω̄**валнста камень **ω̄** гроба (133)].

4. Fonetsko-fonološke odlike *Kunovskog zapisa*

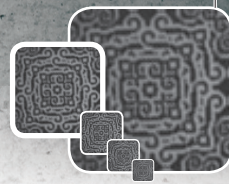
4.1. Refleksi jata

Kada se govori o razvoju fonetskog sistema našeg jezika, većina istraživača u prvi plan stavlja pitanje jata, jer predstavlja jedno od najkompleksnijih i najvažnijih pitanja u historiji našeg jezika. Uzroci takvom stanju su mnogostruki, a u dosadašnjoj literaturi pitanje složenosti ovog fenomena najprije se pripisivalo nepoznavanju glasovne vrijednosti ovog glasa, zatim različitim refleksima na bh. prostoru – što je dodatno usložnjeno činjenicom da se zamjenjivanje vršilo na različitim prostorima u različito vrijeme. U srednjovjekovnim spomenicima naše redakcijske pismenosti ikavski refleks jata bio je dominantan: potvrđen je već u *Grigorović-Giljferdingovim odlomcima evanđelja* iz 13/14. st., i masivno u *Kopitarovu evanđelju* (14/15. st.) kao i u sva tri zbornika: *Hvalovu* (1404. god.), *Mletačkome* (početak 15. st.) i *Radosavljevu* (polovica 15. st.)” (Jurić-Kappel 2008: 210). Ono što je važno napomenuti je da se ikavski refleks jata prostirao i po onim područjima u kojima danas imamo ijekavsku zamjenu. Naime, činjenica da se ikavska zamjena jata pojavljivala u istočnoj i centralnoj Bosni ukazuje na to da ikavizam nije bio samo jezička crta koja je prirodno funkcionirala u govoru, već je bio poželjna jezička crta koja se pokušavala nametnuti kao uzorna na onim prostorima gdje se javljaju varijacije jezičkih crta zastupljenih u idiomu.⁷

Za teren istočnobosanskog dijalekta specifična je ijekavsko-jekavska zamjena jata,⁸ a takva je pronađena i u *Kunovskom zapisu*. *Kunovski*

⁷ Ikavski refleks jata Lejla Nakaš razmatra u okviru zapadnoštokavskog pisanog idioma, pri čemu navodi nekoliko činjenica koje bi ga mogle objasniti: jedno vrijeme i na jednom teritoriju srednjovjekovne bosanske države ikavizam je morao biti prirodno zastupljen u govoru, naglašavajući da je morao imati i simboličku vrijednost – dakle, da je na neki način bio prestižan.

⁸ Smatra se da se (i)jekavski refleks jata u istočnoj Bosni razvio krajem srednjeg vijeka.

zapis ima sljedeće reflekse: /ije/, /je/ i /e/. Ikavaska zamjena jata u ovom zapisu nije zabilježena.

Usložnjavanje bilježenja ovog fonema uslijedilo je nakon što je ukinuto slovo Ъ, na što je direktno utjecala defonemizacija jata u pravcu *ije* / *je*, pri čemu je trebalo naći nova grafijska rješenja kada je riječ o bilježenju ijekavskog refleksa. Situacija biva još složenijom zbog činjenice da, kako smo već naprijed spomenuli, inventar grafijskog sistema nije posjedovao grafem za obilježavanje glasa /j/. Pisar u *Kunovskom zapisu* za obilježavanje dugog sloga koristi se sekvencom не, a za obilježavanje kratkog sloga grafemom е.⁹

Pitanje načina bilježenja ovih refleksa u *Kunovskom zapisu* pokazuje nekonzistentnost pravopisa, koja se manifestira u djelimično nerazgraničenom označavanju refleksa /ije/ i /e/; kao i /je/ i /e/. To svakako otežava razlučivanje ijekavskog od ekavskog, te jekavskog od ekavskog refleksa jata.

4.1.1. Ijekavski refleks jata

Dugi jat u *Kunovskom zapisu* bilježen je sa не:

[запрещая вамъ днѣволе н граде седмн **рнеѣн** кое реѣе хрнстось (84), ѿ недѹжне страже кралеѣе н мртѣн н седмн **звнѣздамн** н мачем Бодѹщнемъ да не прнходнте днѣволе н стѹдени граде ка снемѹ метѣхѹ кѹновскомѹ (135), н **внѣнци** светнехѹ еже положнше преда престолом н кннгамн напнсаннемъ (148)].

Pisar je dugi jat bilježio i grafemom е u specifičnom fonološkom okruženju: k + r + ě (dugo). Takav način bilježenja dugog jata je vjerovatno u vezi sa praksom bilježenja kratkoga jata kada se nađe u

⁹ U svojoj studiji *Jezik i grafija krajišničkih pisama* Lejla Nakaš ustanovljava da se u grafiji е za kratki slog najvjerovatnije krije diftonška vrijednost jata a ne ekavizam, dok se u dugom slogu grafijom не pokazuje proces njegove ijekavske defonemizacije (Nakaš 2010: 152).

takvom fonološkom okruženju. Možemo pretpostaviti da se radi o pisarskom maniru, jer u ovim slučajevima u dijalekatskoj bazi ovih govora dugi jat daje /ije/. Primjere ovakvog bilježenja dugog jata pronašli smo i u *Kunovskom zapisu*:

[**запрещаю** вамъ днѣволе н граде седмн рневн кое реве хрнстось (84), н вненцн светнехъ еже положнше преда **престолом** н кннгамн напнсаннемъ (148); **спреде** нзнде еже внде на **престолу** (151)].

U pridjevsko-zamjениčkoj deklinaciji također smo pronašli dugu zamjenu jata, što je za istočnobosanski dijalekt vrlo karakteristično, u odnosu na sve druge dijalekte našega jezika (Peco, 2007: III: 202-211):

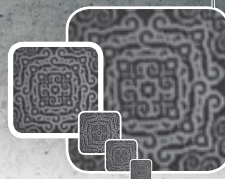
[запрещаю вамъ днѣволе **славннемъ** престоломъ н сарапнномъ да не прнходнте днѣволе н студенн граде ка мому метеху (90), не прнходнте днѣволе н студенн граде ка **снему** метеху куновскому (135), саблудете **снега** метеха куновскога ѿ злаго дажда н ѿ днѣвола (214)].

4.1.2. Jekavski refleks jata

Pisar je kratko jat u *Kunovskom zapisu* bilježio sa e. U vezi s ovim načinom bilježenja jata u srednjovjekovnoj pismenosti, Lejla Nakaš konstatuje da je u daljem procesu defonemizacije refleksa jata u pravcu *sekvence je* taj proces već bio potpomognut time što slovo e u određenim pozicijama već može imati vrijednost *je* (Nakaš 2010: 152).

Grafem e za obilježavanje kratkog sloga:

[старцн **седещн** на престолу н мулннамн н громн н гласн **седещн** ѿ престола (142, 144), еже **нзмерена** Бн црковъ Божнѣ (165), сатворнше коѣа вудеса н зламеннѣ пнше лѹка у евангелню н славннемъ прншастнемъ светаго дѹха са нн де на петн. стн н велнцнемъ **светлоомъ** н саѣ греднѣше у дамась (180)].

4.1.3. Ekavski refleks jata

Ekavska zamjena jata u *Kunovskom zapisu* zabilježena je u dva primjera. Za glagolski oblik *ureza*, u kojem je prepoznata ekavska zamjena jata, može se konstatovati da je osnova tog glagola bila *řez*, s obzirom na ikavski izgovor *rizati* (up. Vuković 1974: 76). Primjer ovog glagola u *Kunovskom zapisu* se može podvesti pod leksički ekavizam:

[мачемъ еже **Уреза** петарь ухо рабу пнлатову (130)].

U drugom primjeru potvrđena je fonološka ograničenost u refleksu jata s obzirom na to da dolazi iza dvaju suglasnika od kojih je drugi *r*, pri čemu je jat kratak:

[н вненци светнехъ еже положнше **предь** престолом (149)].

Refleksi jata predstavljaju najznačajniju crtu koja pokazuje dijalekatsku pripadnost ovoga zapisa istočnobosanskom dijalektu. Ijekavsko-jekavska zamjena jata zakonomjerna je i predstavlja tipičnu crtu ovoga dijalekta, što potvrđuje utjecaj narodnog jezika. U *Kunovskom zapisu* dominantna je *ijekavsko-jekavska* zamjena, što ide u prilog tezi o ijekavskom supstratu u ovom dijelu Bosne.

4.2. Poluglasi i njihovi refleksi

Pitanje poluglasa u historiji jezika razmatra se u okvirima dvaju savim različitih procesa koji su ih zahvatili. U jednom slučaju poluglas koji je nekad bio u jakom položaju u narodnom jeziku vokalizirao se u *a*, a tako se i čitao u našoj redakcijskoj pismenosti, a u drugom slučaju poluglasi nisu imali glasovnu vrijednost, ali su se pisali po tradiciji. U *Kunovskom zapisu* prisutan je samo *jer* /ь/ i on se bilježi isključivo na kraju riječi, pa se može izvesti općenita konstatacija da se radi o pisarskom maniru:

[**БҮҮ**повь ала. **У**зовь **х**асановь н... **м**Уратовь н **п**ерхатовь **к**асомовь **ю**н**У**зовь **в**елннъ **Ѣ**хннъ (9), запрещаю вамъ днѣволе **с**лавннемъ **п**рестоломъ (90), н **н**ожемъ н **м**авемъ еже **У**реза **п**етарь **У**хо рабУ пнлатовУ].

U rukopisu *Kunovskog zapisa* postoje potvrde o vokalizaciji poluglasa u *a*. Javlja se u riječima koje je mogao imati narodni jezik pisara:

[н поставн предь **У**венке н **с**лавннемъ **п**рншастнѣмъ **х**рнстовнемъ н **с**ветнемн **к**ннжевннцн (126), н **н**ожемъ н **м**авемъ еже **У**реза **п**етарь **У**хо рабУ пнлатовУ (129), сатворнше коѣа **в**Удеса н **з**ламеннѣ пнше **л**Ука **У** евангелню (175), саблУдете **с**нега метеѣа **к**Уновскога **ѡ** злаго дажда н **ѡ** днѣвола (214)].

Vokalizacija poluglasa u prijedlozima također je potvrđena:

[...да не **п**рходнте н **с**тУденн **г**раде **к**а **с**немУ метеѣУ **к**УновскомУ) (117), сатворнше коѣа **в**Удеса н **з**ламеннѣ пнше **л**Ука **У** евангелню н **с**лавннемъ **п**рншастнемъ **с**ветаго **д**Уѣа **с**а нн де на **п**етн.стн (179)].

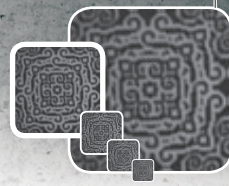
Poluglas se mogao vokalizirati u *i* u oblicima imenica koje su izvedene sufiksom –ѣje. Jedna potvrda zabilježena je i u *Kunovskom zapisu*:

[сатворнше коѣа **в**Удеса н **з**ламеннѣ пнше **л**Ука **У** евангелню (175)].

Primjeri ovakve vokalizacije poluglasa pronađeni su i u krajišničkim pismima, što je potvrda leksičkog manirizma preuzetog iz bosanske redakcije staroslavenskog jezika kakav je u tom pisanom idiomu bio poznat (Nakaš 2010: 203).

4.3. Suglasnik *f*

Ovaj fonem nije bio sastavni dio suglasničkog sistema govornog jezika. Suglasnik *f* zamijenjen je sa *p*, što je također jedna od tipičnih

osobina bosanske redakcije staroslavenskog jezika. Može se pretpostaviti da je u tadašnje vrijeme izgovor glasa *f* bio jako blizak izgovoru glasa *p*. Mijenjanje suglasnika *f* sa *p* u *Kunovskom zapisu* upućuje na narodnu provenijenciju teksta:

[н мѸратовъ н **перхатовъ** касомовъ юнѸзовъ велннъ ѣхннъ (13), араклнѣ сотона н **лѸцнперъ** заклнаю вась (109)].

4.4. Refleks grupe *vb*

Vrijeme od IX do XII stoljeća je vrijeme kada dolazi do stanovitih promjena u fonetici našeg jezika. Za ovo vrijeme, pored vokalizacije nazala, svođenja poluglasa na jedan, prelaska *y* u *i*, veže se i promjena grupe *vb* > *u*. (Peco 2001: 14–18). Belić promjenu grupe *vb* > *u* u otvorenom slogu veže za XII stoljeće, pa se može smatrati mlađom od svih navedenih (Belić 1976: 75). Za štokavski teren tipičan je refleks skupine *vb* u *u*. Takvo stanje zabilježeno je u prvim pisanim spomenicima na ovim prostorima – Humačka ploča (X ili XI stoljeće), kao i povelja Kulina bana (1189). U ulozi prijedloga kao refleks skupine *vb* može se javiti zapadnoštokavski refleks *va*¹⁰, u kojoj je došlo do vokalizacije poluglasa. U *Kunovskom zapisu* kao refleks *vb* javljaju se *u* i *va*:

vb > *u*: [мачемъ еже **Ѹреза** петарь Ѹхо рабѸ пнлатовѸ (130)],

vb > *va*: [снѣ словеса хрнстос запнса некомѸ царѸ **ва** ерѸсалнмѸ (19)].

4.5. Jotovanje

U *Kunovskom zapisu* zabilježen je jedan primjer izvršenog jotovanja u imperfektu glagola *voditi*:

¹⁰ Na pojavu neizmijenjene grupe *vb*, ali i njenog refleksa *va*, u srednjovjekovnim tekstovima treba gledati kao na literarne signale (Gabrić-Bagarić 2005: 116).

[**воѡаше** манке свон родъ по планнннн (200)].

Do novog jotovanja dolazilo je u slučaju kada dolazi do gubljenja poluglasa u slaboj poziciji, što je pritom izazvalo kontakt suglasnika s fonemom *j*. U pisanom izrazu postoje ustaljeni oblici gdje nije došlo do jotovanja, pa čuvanje takvih zastarjelih oblika u *Kunovskom zapisu* treba razumjeti kao slijeđenje tog manira. U *Kunovskom zapisu* pronađen je jedan takav primjer koji u svojoj strukturi ima ija < њја:

[сатворнше коѡа вѡдеса н **зламеннѡ** пнше лѡка ѡ евангелю (175)]

4.5. Palatalizacije

4.5.1. Prva palatalizacija

U historijskom opisu našeg jezika palatalizacijom se nazivaju kvalitativne promjene velarnih glasova *k*, *g*, *h* usljed utjecaja prednjih samoglasnika. Promjena zadnjonepčanih suglasnika (*k*, *g*, *h*) u prednjonepčane (*č*, *ž*, *š*) naziva se prvom palatalizacijom. Pojava se javlja kada se velari nađu ispred vokala *i*, *e*, *ь*, *ѣ*, *ѐ*.

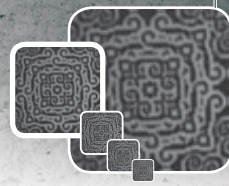
Primjeri prve palatalizacije u *Kunovskom zapisu*:

vokativ jednine imenica muškog roda:

[**ѡче** протн ѡннмъ кон ме мѡче за лѡбавь твою (85)];

aorist glagola:

[запрещая вам днѡволе н граде седмн речн коѡ **рече** хрнстось (84)];

u pridjevu izvedenom od imenice Bog:

[СТАНЕМЪ СА СТРАХОМЪ БОЖНЕМЪ ДА СТАНЕ ГРАДЪ ДА НЕ НДЕ НА СНИ
МЕТЕХЪ (198)];

u tvorbi riječi čija se tvorbeno osnova završava na *k*:

[ѠЧЕ ПРОСТН ѠННМЪ КОН МЕ МУЧЕ ЗА ЛУБАВЪ ТВОЮ (85)].

4.5.2. Druga palatalizacija

Praslavenski jezik je u vremenu kada se vršila prva palatalizacija posjedovao još uvijek diftonge reda –i i –u. Smatra se da je druga palatalizacija direktna posljedica monoftongizacije diftonga, dakle promjena koje su tekle *ai → *ē i *ai → *ī.¹¹ U *Kunovskom zapisu* zabilježeni su primjeri izvršene druge palatalizacije u nominativu množine imenica muškog roda:

[СВЕТНМН ѠЦН Н МУЧЕННЦН Н ХРНСТОМЪ НШВАНОМ ДА НЕПРНХОДНТЕ
ДНЪВОЛЕ Н СТЪДЕНН ГРАДЕ Н СЪХН ВЕТРЕ (114); Н ПОСТАВН ПРЕДЪ
УВЕННКЕ Н СЛАВННЕМЪ ПРНШАСТНЪМ ХРНСТОВНЕМЪ Н СВЕТНЕМН
КННЖЕВННЦН (129)].

4.6. Suglasničke alternacije

U *Kunovskom zapisu* pronađen je primjer u kojem nije došlo do jednačenja suglasnika po zvučnosti. Radi se o riječi *raztrgati* u kojoj zvučni fonem *z* nije prešao u svoj bezvučni parnjak *s*:

¹¹ Skupine *kai, *gai, *hai koje su bile sačinjene od tih diftonških grupa nisu se suprotstavljale općoj tendenciji slavenskog konsonantizma – slogovnoj harmoniji. Međutim, usljed uprošćavanja diftonga dobili smo skupine *kē, *gē, *hē, *kī, *gī i *hī te je došlo do narušavanja slogovne harmonije, što praslavenski jezik nije podnosio. I ova se palatalizacija obično opisuje na način da su i u njoj velari najprije umekšani, a zatim i sibilarizirani. (Mihaljević 2002: 157).

[паваш н сгла н **разтроше** се узн-мь да непрходнте граде ка снемѹ метехѹ (192)].

Gubljenje suglasnika *t* u *Kunovskom zapisu* javlja se u vezi s riječju otac:

[н свѣтнмн **оцн** н мѹченнцн н хрнстомь н свѣтнем ншваномь (114)].

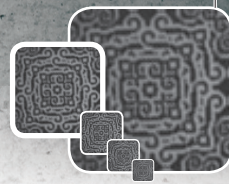
Primjer kontrakcije *ts > c*:

[ѡбогате те **Богацтвомь** Богатога снмеона (217)].

5. Zaključak

Kunovski zapis do danas nije bio predmetom opsežnijih lingvističkih istraživanja. U radu je predstavljen onaj sloj ortografskih i fonetsko-fonoloških osobina koje se posmatraju sa stanovišta utjecaja redakcije i utjecaja narodnog idioma.

Utjecaj bosanske redakcije na tekst ogleda se u sljedećim ortografskim osobinama: odsustvo ligature *†a* i njeno bilježenje jatom; odsustvo ligature *†e* i njeno bilježenje s *e*; prisustvo ligature *ю*; nebilježenje palatalnosti, odnosno nepostojanje posebnih grafema za glasove *lj* i *nj*. Utjecaj narodnog idioma obuhvata sljedeće kategorije: refleks jata – koji je u ovom zapisu dominantno (i)jekavski u fonološki slobodnoj poziciji predstavlja najznačajniju crtu koja pokazuje dijalekatsku pripadnost ovoga zapisa terenu istočnobosanskog dijalekta; poluglas se u jakom položaju reflektirao u *a*, a pronađen je i primjer u kojem je potvrđena i *vokalizacija* u *i*, što je fonetska crta zahvljajući kojoj se ovaj spomenik može svrstati u mlađu grupu rukopisa; glas *f* zamijenjen je s *p*, što je jedna od osobina narodnog idioma, mada se može posmatrati i kao produkt utjecaja redakcijske pismenosti; refleks grupe *vb > u* i *va* potvrđuje dijalekatsku podvojenost u smislu

istočnih i zapadnih štokavskih crta. Alternacije glasova u tekstu *Kunovskog zapisa* potvrđuju opće fonetske tendencije na širem srednjojužnoslavenskom prostoru.

Navedena obilježja rukopisa potvrđuju različite interferencije na jezički izraz *Kunovskog zapisa*: bosanske redakcije i narodnog idioma.

Abstract: In the scientific research the orthographic and phonetic-phonological analysis of *Kunovski zapis* (Kunovo inscription) is performed. The inscription dates from the turn of 15th/16th century and it is written in Bosnian Cyrillic. On the basis of orthographic and phonetic-phonological features: the absence of ligature † a , † e , the presence of ligature ю , writing sequence ja with the grapheme ѣ , sequences je with the grapheme е , lack of special symbols for noting palatalization where in the Bosnian editorial tradition graphemes Л and Н are marked as /л/ and /н/ , next to their real voice value. In the inscription it is also noticeable following: substitution of consonant f with local p , which testifies the fact that this sound was unknown to most of the Bosnian speeches, semitones jer (ѣ) and jor (ѣ) are equalized in favour of jer , which in a strong position becomes /a/ . It can be said that monument confirms affiliation to the Bosnian tradition of the Old Slavonic language. Ijekavian reflex of jat in the *Kunovski zapis* (Kunovo inscription) reflects speech image which is characteristic for the dialectal base of the ground on which this monument was written. Inscription was found on the ground of Eastern Bosnia, more precisely in the village Ječmište near Foča, at the location Vrela above the village Kunovo. It is, therefore, east Bosnian dialect which is characterized by ijekavian substitution of jat .

Keywords: Kunovo inscription, Bosnian redaction of old Slavonic language, Bosnian Cyrillic, orthography, phonetics, phonology.

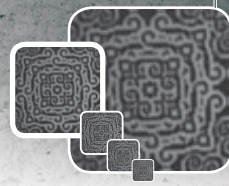
Bibliografija

Izvor

1. Truhelka, Ćiro (1906): „Jedan zanimiv zapis pisan bosančicom”, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, br. 18, Sarajevo

Literatura

2. Belić, Aleksandar: *Osnovi istorije srpskohrvatskog jezika I, Fonetika*, Univerzitetska predavanja, Naučna knjiga, Beograd, 1976.
3. Dizdar, Mak: *Stari bosanski tekstovi*, Svjetlost, Sarajevo, 1969.
4. Gabrić-Bagarić, Darija: *Crkvenoslavensko i narodno u bosansko-hercegovačkim epigrafskim spomenicima od 12. do 18. stoljeća*, Drugi Hercigonjin zbornik, ur. Stjepan Damjanović, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2005.
5. Ivić, Pavle: *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika: Uvod i štokavsko narječje*, Matica srpska, 1985.
6. Hadžijahić, Muhamed: „O jednom manje poznatom domaćem vrelu za proučavanje crkve bosanske”, *Prilozi Instituta za istoriju BiH*, X/II, 10/2, Sarajevo, 1974, str. 55–109.
7. Ivić, Pavle; Jerković, Vera: *Pravopis srpskohrvatskih ćirilskih povelja i pisama XII i XIII veka*, Filozofski fakultet – Institut za južno-slavenske jezike, Novi Sad, 1981.
8. Jerković, Vera: *Paleografska i jezička istraživanja o Čajničkom evanđelju*, Matica srpska, Novi Sad, 1975.
9. Jurić-Kappel, Jagoda: „Književni jezik u srednjovjekovnoj Bosni”, *Jezik u Bosni i Hercegovini*, Institut za jezik u Sarajevu i Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo, Posebna izdanja, knj. 13, Sarajevo, 2005.
10. Jurić-Kappel, Jagoda: *O dijalekatskim temeljima srednjovjekovne bosanske (vjerske) pismenosti*, Slovo, sv. 56–57, 209–218, Zagreb, 2008.

11. Kuna, Herta: *Bosanski rukopisni kodeksi u svjetlu redakcija staroslavenskog jezika*, Hrestomatija iz historije književnoga jezika – I dio, priredila Lejla Nakaš.
12. Kuna, Herta (2008): *Srednjovjekovna bosanska književnost*, Forum Bosna, Sarajevo.
13. Mihaljević, Milan: *Slavenska poredbena gramatika, I dio, Uvod i fonologija*, Školska knjiga, Zagreb, 2002.
14. Nakaš, Lejla: *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2010.
15. Peco, Asim: *Ikavskošćakavskigovori zapadne Bosne, Dio I, Uvod i fonetika*, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 2007.
16. Vuković, Jovan: *Istorija srpskohrvatskog jezika, Uvod i fonetika*, Naučno delo, Beograd, 1974.